

Tussen wetenschap en kunst: paardenboeken in de veterinaire collectie van de Universiteitsbibliotheek Utrecht

PETER KOOLMEES

De betekenis van het paard vanuit sociaal-economisch, militair, cultureel en recreatief oogpunt heeft ertoe geleid dat in de loop van de geschiedenis naar schatting enkele tienduizenden boeken over dit dier zijn gepubliceerd. Deze boeken gaan onder meer over de voeding, de verzorging, het fokken, de dressuur en de geneeskunde van paarden. De gezondheidszorg voor paarden door wetenschappelijk opgeleide dierenartsen staat tegenwoordig op een hoog peil en vindt haar oorsprong in de veertsestse scholen uit de tweede helft van de achttiende eeuw. Vóór de stichting van veterinaire opleidingsinstituten werd de paardengeneeskunde voornamelijk bedreven door diervverzorgers, hoefsmeden, paardendocenten en overige zogenaamde 'empiristen'. De oudere boeken in de veterinaire collectie van de Universiteitsbibliotheek Utrecht weerspiegelen duidelijk de verschillende fasen van de verwetenschappelijking en professionalisering van de paardengeneeskunde. De verbeelding van het paard in deze bronnen is vanuit kunsthistorisch oogpunt evenzeer interessant. Hieronder volgen enkele voorbeelden.

en groot aantal paardenboeken uit de veterinaire collectie van de Universiteitsbibliotheek Utrecht heeft de hippologie, ofwel de algemene kennis van het paard, als onderwerp. Daarbinnen vormt de paardrijkunst weer een aparte hoofdcategorie. Dat is niet verwonderlijk wanneer men bedenkt dat paardrijden onderdeel uitmaakte van de (adellijke) hofcultuur en de verbeelding van macht (jacht, praaltochten, toernooien, etc.). Verder heeft het paard als trek- en rijdier vanaf de oudheid tot en met de Tweede Wereldoorlog een essentiële rol gespeeld bij oorlogsvoering. Paarden waren tot aan de mechanisatie ook onmisbaar in de landbouw en voor het vervoer van goederen en personen in de samenleving. Diverse boeken werden geschreven over het gebruik van paarden als trekkracht; de literatuur over het rijden te paard is nog veel uitgebreider.

Eén van de oudste bronnen over het paardrijden is afkomstig van Xenophon. Als officier kwam hij in aanraking met paarden die bij de Grieken lange tijd alleen als trekdieren werden ingezet. In zijn handleiding voor de ruiter beschrijft hij de training van rijpaarden voor militair gebruik. Dit werk werd in diverse talen waaronder het Nederlands vertaald en gold eeuwenlang als standaard. Na de middeleeuwen nam het aantal boeken over paardrijden toe omdat het gebruik van andere wapens (buskruit, geweren) tot nieuwe rijstijlen en strijdtactieken noopten. In tegenstelling tot de tot dan toe gebruikelijke charges in één rechte lijn werd snel manoeuvreren in ruitergevechten heel belangrijk. Er werd voortaan veel getraind op allerlei wendingen van

paard en ruiter. Deze nieuwe inzichten werden aan de aristocratie onderwezen in de rijsscholen die in de zestiende eeuw in Italië werden opgericht. Vooral de rijsschool in Napels verwierf internationale faam. De belangrijkste vertegenwoordiger van deze school, Federico Grisoni, beschreef de nieuwe trainingmethoden in zijn handboek *Ordini di cavalcare* (Venetië, 1550). Via diverse vertalingen kwam deze hippologische kennis in andere landen terecht waar stalmeesters, maarschalken en pikeurs er dankbaar gebruik van maakten.

De buitenlandse leerlingen die langere tijd in Napels verbleven, verspreidden via Frankrijk hun kennis over paardrijden ook naar Nederland. Een belangrijke rol was hierbij weggelegd voor Antoine de Pluvinet. Na zijn verblijf in Italië richtte hij in Parijs in 1594 een Academie d'Équitation op en kwam hij in contact met het Franse hof. Hij gaf rijlessen aan de dauphin, de latere koning Lodewijk XIII. Daarover schreef hij een mooi geïllustreerd boek: *L'instruction du roy, en l'exercice de monter à cheval* (Parijs, 1625). Als Franse ambassadeur in de Nederlanden leerde hij later ook prins Frederik Hendrik paard rijden. Hier kwam De Pluvinet in contact met de tekenaar en graveur Crispijn van de Passe, die 65 prachtige platen voor zijn boek maakte. In zijn boek wordt gepleit voor de oprichting van koninklijke academies waaraan rijkunst en krijgskunde zouden worden gedoceerd. De Franse koninklijke academies, die in de zeventiende eeuw daadwerkelijk van de grond kwamen, vormden met hun combinatie van theorie en praktijk een uitstekende voedingsbodem voor de verdere ontwikkeling van de paardrijkunst en paardengenees-

kunde (hippiatrie) en leverden verschillende invloedrijke (hof)stalmeesters ('écuyer' of 'escuyer') af (afbeelding 1).

Een bekende hippoloog was William Cavendish, hertog van Newcastle. Zijn vrouw was de veelzijdige filosofe en dichteres Margareth Cavendish. Het uit Engeland verbannen koningsgezinde echtpaar verbleef zestien jaar in ballingschap op het continent, onder meer in Parijs en Antwerpen. Geïnspireerd door Jacques de Solleysel in Parijs verdiepte Cavendish zich in de rijkunst en startte in Antwerpen een eigen rijtschool. Daar schreef hij ook zijn standaardwerk *Méthode nouvelle & invention extraordinaire de dresser les chevaux etc* (Antwerpen, 1658), dat met 42 fraaie kopergravures in barokstijl werd geïllustreerd. De tekeningen zijn vervaardigd door de paardenschilder van het Rubens-atelier, de in Den Bosch geboren Abraham van Diepenbeke.

Voorbeelden van befaamde hippologen, die in de zeventiende en achttiende eeuw leiding gaven aan de rijtscholen in Frankrijk, zijn Jacques de

Solleysel, François de la Guérinière, Gaspard de Saunier en Claude Bourgelat. De Solleysel was directeur van de Parijse Academie Royale en schreef een internationale bestseller over 'de volmaakte maarschalk' dat 33 uitgaven kende: *Le parfait mareschal qui enseigne à connoistre la beauté, la bonté, & les défauts des chevaux* (Parijs, 1664). De la Guérinière was *Écuyer du Roy* en wordt beschouwd als de grondlegger van de moderne rijkunst. Zijn dressuurmethoden, waarvan de traditie in de Spaanse Rijtschool in Wenen thans nog wordt voortgezet, heeft hij uiteengezet in zijn *École de cavalerie: contenant la connoissance, l'instruction, et la conservation du cheval* (Parijs, 1733). Na een carrière in Frankrijk werd de stalmeester De Saunier ook actief in Nederland. Bij de universiteiten van Utrecht en Leiden konden studenten in de achttiende eeuw bij een 'eigen' manege met een 'piqueur' of 'rijdermeester' terecht voor rijlessen. De Saunier was in de periode 1717-1748 rijdermeester in Leiden. Daar werkte hij aan zijn boek *La parfaite connoissance des chevaux, leur*

1 ▲ William Cavendish als hogeschoolruiter afgebeeld tegen de achtergrond van zijn kasteel in Engeland. Plaat 35 in: William Cavendish, *A general system of horsemanship in all it's branches* (London, 1743) (Utrecht UB, MAZ 391).

2 ▲
Claude Bourgelat
(1712-1779) oprichter
van de eerste veterinaire
opleiding ter wereld.

anatomie, leurs bonnes & mauvaises qualitez, leurs maladies & les remèdes qui y conviennent (Den Haag, 1734). Het eerste deel gaat over zieken en therapie, het tweede over de anatomie van het paard.

De rijsscholen bleven nog lange tijd centra voor het hogeschoolrijden, maar in de loop van de achttiende eeuw trad in de clientèle een verschuiving op van de aristocratie naar de gegoede burgerij die kwam rijden voor recreatieve doeleinden. De draf- en rensport kwamen toen geleidelijk op. Het rijden bleef ook niet langer voorbehouden aan heren; in maneges werden dames in amazonezit een gewoon verschijnsel. In de rijsscholen trad ook een verschuiving op in de paardenkennis. De geletterde stalmeesters gingen naast de hippologie steeds meer aandacht schenken aan de paardengeneeskunde. Dat geldt voor De Solleysel en De Saunier, maar zeker voor Claude Bourgelat. Vanaf 1740 was hij directeur van de koninklijke rijsschool in Lyon. In zijn tweedelig boek *Éléments d'hippiatrique, ou nouveaux principes sur la connoissance et sur la médecine des chevaux* (Lyon, 1750-1753) pleit hij voor de oprichting van scholen voor paardengeneeskunde. Hij weet Bertin en Lodewijk xv te overtuigen van het nut daarvan en hij krijgt toestemming om zijn rijsschool om te vormen tot veerartsenijsschool. Op 1 januari 1762 opende dit eerste veterinaire opleidingsinstituut ter wereld zijn deuren. Bourgelat was lid van de Franse academie voor wetenschappen en leverde bijdragen aan de encyclopedie van Diderot en d'Alembert. Met deze bijdragen en zijn poging de functies van het dierlijk lichaam op een mechanische basis te verklaren was Bourgelat een echt kind van de verlichting (afbeelding 2).

De paardengeneeskunst

De stalmeesters en maarschalken uit de vroegmoderne tijd grepen in hun werken nog regelmatig terug op bekende hippiaters uit de oudheid. Ze konden daarbij gebruik maken van de veterinaire vakliteratuur, die aan het einde van de oudheid op schrift werd gesteld. De bekendste bronnen zijn het *Corpus hippiatricorum graecorum* uit het Byzantijnse rijk en *Ars veterinaria* van Pelagonius, de *Mulomedicina chironis* en *Artis veterinariae sive mulomedicinae* van Vegetius Renatus uit het West-Romeinse rijk. De in deze bronnen beschreven geneeskunst van paarden, ezels en muilieren was gebaseerd op de humoraalpathologie van Hippocrates. Het *Corpus hippiatricorum graecorum* is een handschrift uit de negende of tiende eeuw, waarin een onbekende samensteller 130 hoofdstukken over paardenziekten van auteurs uit de vierde en vijfde

eeuw heeft verzameld. De grootste bijdrage aan het corpus is afkomstig van de Griekse paardenarts Apsyrtyos, die actief was in het leger van Constantijn de Grote. De Romeinen bouwden voort op de paardengeneeskunst van de Grieken, maar voegden er weinig nieuwe kennis aan toe. Enkele Romeinse auteurs betrokken in het kielzog van hun overzichtswerken over de landbouw ook de paardengeneeskunst. Een vaak geciteerde bron is bijvoorbeeld *Libri de re rustica*, M. Catonis, M. Terentii Varronis, L. Junii Moderati Columellae, Paladii Rutilii [...] (Parijs, 1529). Overigens was Columella de eerste auteur die de term 'veterinarij' (zij die zich bezighouden met het trekvee) op schrift stelde.

Naar analogie van de humane geneeskunde werden met de opkomst en verspreiding van de islam diverse Griekse en Romeinse veterinaire geschriften vertaald in het Arabisch. Arabieren stonden destijds al bekend als grote paardenfokkers en Arabische paardenartsen voegden aan het erfgoed van Apsyrtyos c.s. hun eigen praktijkervaringen toe. Veel gebruik werd bijvoorbeeld gemaakt van de farmacopee van ibn al-Baitār, zoon van een Andalusische paardenarts. Vooral in Spanje was de invloed van de Arabische paardengeneeskunst groot en waren door de staat geëxamineerde dierenartsen ('Albeytares') in de middeleeuwen al actief. De verspreiding van antieke kennis over de paardengeneeskunst naar de rest van Europa vond via het zuiden van Italië plaats.

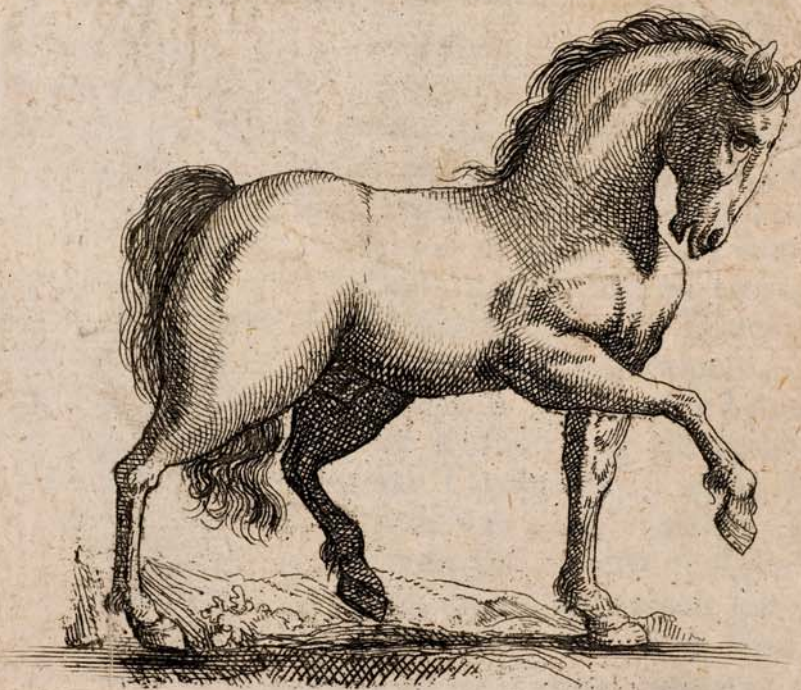
Tijdens de middeleeuwen werd de paardengeneeskunst weliswaar beïnvloed door magische en metafysische ideeën, maar er kwamen ook nieuwe impulsen. Die gingen vooral uit van twee personen die rond 1240 verbonden waren aan het hof van Frederick II van Hohenstaufen in Zuid-Italië, te weten Jordanus Ruffus en Meister Albrant. De uit Calabrië afkomstige Ruffus werd door Frederik benoemd tot oppermaarschalk en aangespoord om zijn kennis op schrift te stellen. Het oorspronkelijke manuscript werd door Ruffus in het Italiaans geschreven. Het kent vele vertalingen en drukken waaronder *Delle malscaltie del cavallo* (Venetië, 1561) en in 1818 werd het voor het eerst in het Latijn in druk uitgegeven onder de titel *De medicina equorum*. De teksten van Ruffus doen 'wetenschappelijk' aan en zijn vrij van religieuze of bijgelovige invloeden. Hij beschrijft de symptomen, probeert een oorzaak vast te stellen en kiest vervolgens een therapie. Hij stelt alle beschreven therapieën zelf beproefd te hebben. Nog bekender is het werk van de smid en stalmeester Meister Albrant, zij het dat zijn *Rossarzneybuch* minder 'wetenschappelijk' van

Toevlugt of Heylsame Remedien
voor alderhande
SIEKTENS en ACCIDENTEN
DIE DE
PAERDEN

Soude kunnen overkoomen.

By een vergadert in de tijd van 40 jaren, door
PIETER ALMANUS van COER,
Mr. Hoef-smit in 's Gravenhage.

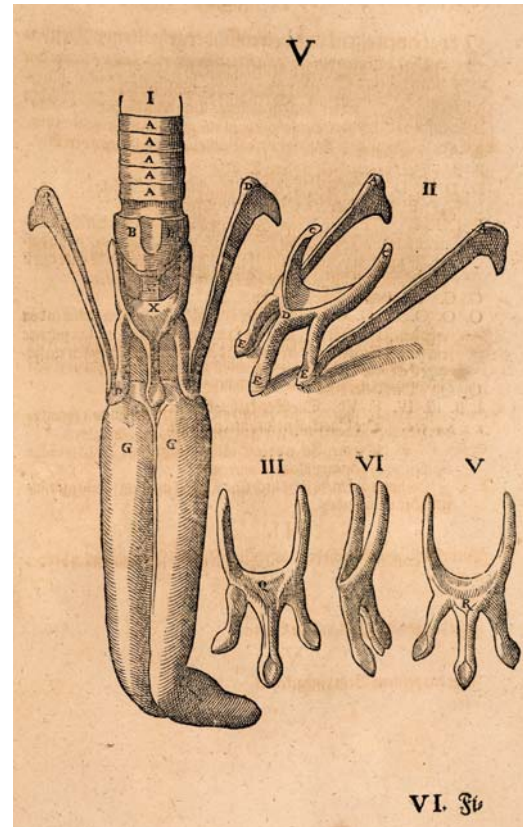
Mitfgaders een kleyn Tractaetje van
Medicijnen voor
KOE-BEESTEN.

In 's Gravenhage, gedrukt voor den Autheur,
By LEVYN van DYCK, Boekdrukker by de
Luyterse Kerk, 1688. Met Privilegie.

3
Titelpagina van het werk
van Pieter Almanus van Coer
(Den Haag, 1688) (Utrecht
UB, ODA 5971).

4 ►
Anatomie van het paard,
Carlo Ruini, *Anatomia &
medicina equorum nova*
(Frankfurt, 1603), plaat V
(Utrecht UB, ODZ 2511).

aard was. Was het werk van Ruffus bedoeld voor de geleerde stalmeesters, Albrant richtte zich meer op de praktijk. Merkwaardig genoeg werd dit niet bepaald hoogstaande geschrift enorm populair. Met niet minder dan 195 handschriften, acht incunabelen en tal van drukken, waaronder *Rossarzneybuch* (Straatsburg, 1547) werd de tekst van Albrant het meest verbreide Duitstalige werkje van de middeleeuwen. Via receptenboekjes bleven de therapieën van Albrant tot rond 1900 in gebruik. Als representant van de paardengeneeskunst uit de beginperiode van de in de geschiedenis van de diergeneeskunde bekend staande stalmeestertijd (1250-1762) kan ten slotte Abū Bakr genoemd worden. Hij was opperstalmeester van de sultan van Egypte en schreef een compleet overzicht van de Arabische paardenkennis: *Le Nâcérí. La perfection des deux arts ou traité complet d'hippologie et d'hippiatrie arabes* dat in de periode 1852-1860 in Parijs in druk werd uitgegeven.

De hippiatrische handschriften uit de oudheid en de middeleeuwen zijn in de renaissance vertaald in het Latijn en diverse landstalen en na de uitvinding van de boekdrukkunst verder over Europa verspreid. Deze werken zijn tot in de achttiende eeuw van grote invloed geweest op de dagelijkse praktijk

van de paardengeneeskunst; zo ook in Nederland. Voorbeelden hiervan zijn het *Paerde-Boecxken*, dat als een onopvallende bijlage bij een verhandeling over bijenteelt van Dirk Cluyt (Amsterdam, 1653) is gevoegd en *Een schoon medecijnboeckken tracterende van de natuerlicke cranchheydt alder dieren* (Middelburg, 1600). Het meest succesvolle Nederlandse werk over de paardengeneeskunst is van de hand van meester-hoefsmid Pieter Almanus van Coer, *Toevlugt of heilsame remedien voor alderhande siektens en accidenten die de paerden soude kunnen overkoomen* (Den Haag, 1688). Tot 1822 kende het werk twaalf drukken en op Decima werd het rond 1730 in het Japans vertaald. Daarmee werd dit boekje de oudste bron van westerse paardengeneeskunst in Japan (afbeelding 3).

De kunst van de paardenanatomie

Een andere categorie paardenboeken waarin wetenschap en kunst samenvloeien, heeft de anatomie als onderwerp. Anatomen als Carlo Ruini, Andrew Snape en Philippe Etienne Lafosse stonden aan de basis van de wetenschappelijke benadering van de paardengeneeskunde in de moderne tijd. Het veterinair equivalent van het bekende werk van Andreas Vesalius over de anatomie van de mens is

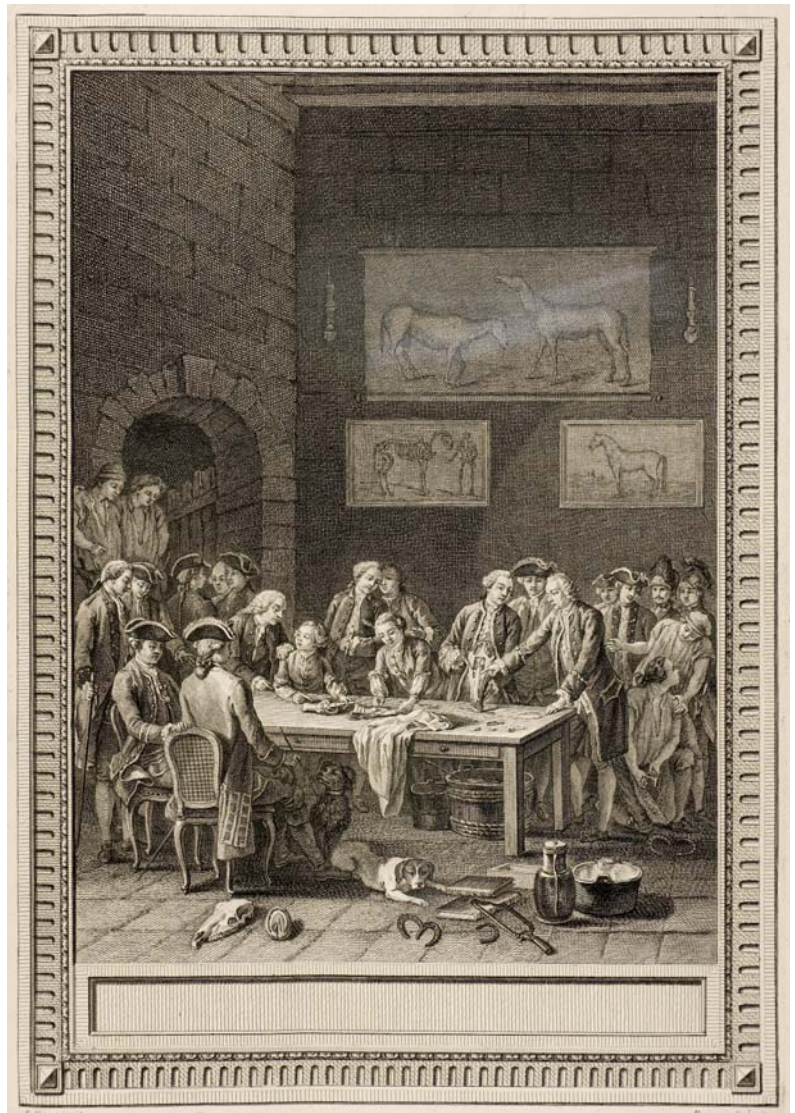
Dell'anatomia et dell'infermita del cavallo (Bologna, 1598) van de Italiaanse senator Carlo Ruini. De ziekteleer van het paard liet hij voorafgaan door een beschrijving van de anatomie op basis van zelf uitgevoerde lijkopeningen. De 49 prachtige gedetailleerde houtsneden uit dit werk duiken regelmatig zonder bronvermelding op in latere anatomische werken. Dit is onder meer het geval bij Andrew Snape, Valentin Trichter (Neurenberg, 1715), Gaspard de Saunier (Den Haag, 1734) en François Garsault (Den Haag, 1741). Andrew Snape, paardenarts aan het hof van Charles II van Engeland, beweerde dat hij in zijn *The anatomy of an horse* (Londen, 1683) als eerste de anatomie van het paard beschreef, terwijl hij 22 platen van Ruini kopieerde. De Saunier vermeldde zelfs dat de 61 platen in zijn boek met zorg naar de natuur waren getekend, terwijl 51 daarvan uit Ruini waren gekopieerd (afbeelding 4).

Even hoogstaand als Ruini is het meesterwerk van de Franse paardenarts Ph.E. Lafosse, *Cours d'hippiatrique, ou traité complet de la médecine des chevaux* (Parijs, 1772). Daarin wordt per orgaansysteem de anatomie gedetailleerd uitgewerkt en geïllustreerd met handgekleurde anatomische platen. In zijn eigen *Theatrum anatomicum* in Parijs hield hij in de periode 1767-1770 gratis voordrachten waarna hij zich enkele jaren terugtrok om zijn levenswerk te voltooien. Met Bourgelat en diens veertsenijscholen onderhield Lafosse een slechte relatie waardoor hij in een geïsoleerde positie verkeerde. Hij wordt beschouwd als de grondlegger van de wetenschappelijke dieranatomie; de huidige indeling in orgaansystemen is op zijn werk gebaseerd (afbeelding 5).

In de veertsenijscholen van de negentiende eeuw kwamen de anatomie, fysiologie en pathologie van het paard verder tot ontwikkeling. Echte doorbraken op therapeutisch vlak vonden eerst plaats rond 1900 na ontdekkingen op het gebied van de microbiologie. Toch is het werk van de hippologen en hippiaters van fundamentele betekenis geweest voor de ontwikkeling van de paardengeneeskunde. Het bestuderen van dit cultureel en academisch erfgoed is zeer de moeite waard. Het is dan ook verheugend dat in het kader van het project *Dieren Digitaal* circa 300 oudere paardenboeken uit de veterinaire collectie van de Universiteitsbibliotheek Utrecht zijn gedigitaliseerd en voor een breed publiek toegankelijk zijn geworden.

Literatuur

Berns, Jan B., *Namen voor ziekten van het vee* (Amsterdam, 1983), p. 15-52.
Dorssen, C.A. van, 'De ecuyers, rijkunst, paardenkennis en

paardengeneeskunde in de 16e, 17e en 18e eeuw'. In: *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* 91 (1966) 23, p. 1692-1697.
Driesch, Angela von den & Joris Peters, *Geschichte der Tiermedizin. 5000 Jahre Tierheilkunde* (Stuttgart & New York, 2003), p. 77-140.
Dunlop, Robert, H. & David J. Williams, *Veterinary Medicine. An Illustrated History* (St. Louis, 1996).
Guerrini, Anita, 'Anatomists and Entrepreneurs in Early Eighteenth-Century London'. In: *Journal of the history of Medicine and Allied Sciences* 59 (2004)2, p. 219-239.
Mathijssen, August H.H.M., "Een manaige (...) omme te leeren (...) wel te peerde te rijden". Rijscholen te Utrecht en Leiden in de 18e eeuw, benevens de avontuurlijke levensloop van Gaspard Saunier'. In: *Argos* 20 (1999), p. 419-438.

5 ▲
Anatomische demonstratie.
Philippe Etienne Lafosse,
Cours d'hippiatrique
(Paris, 1772), plaat 1
(Utrecht UB, MAZ 443).